

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Από τις λέξεις όλες, όσες διατυπώνουν το θέμα αυτής της ανακοίνωσης, μία νομίζω απαιτεί διευκρίνιση για την χρήση της: η ιστορία της εκπαίδευσης μέσα από την ιστορία της παιδείας. Η επιλογή της στηρίχθηκε σε γνώμη του Κωνσταντίνου Δημαρά: «όσοι ασχολούνται, έστω και λίγο, με τὰ ζητήματα αυτά, είτε στην περιοχή τῆς ιστορίας τῶν γραμμάτων είτε τῆς ιστορίας τῶν ιδεῶν —σὸ μέτρο ὅπου οἱ διακρίσεις αὐτὲς ἀνταποκρίνονται σὲ τίποτε ἄλλο παρὰ σὲ διευκολύνσεις σχολικοῦ χαρακτήρα— γνωρίζουν ὅτι σὲ κάθε στιγμή μέσα στὸν κόσμον τῆς παιδείας ὅλα εἶναι μέσα σὲ ὅλα»¹.

Επιπροσθέτως, η διατύπωση του θέματος έχει μία πρόθεση: να αποκλείσει την παρεξήγηση ὅτι μπορεί να θεωρηθεῖ ὁ Δημαράς ιστορικός της εκπαίδευσης. Πιο συγκεκριμένα: δεν μπορεί να θεωρηθεῖ ιστορικός της εκπαίδευσης, επειδή δεν μπορεί να καταταγεί σε μία μόνη ιστοριογραφική ειδικότητα. «Το ερμάρι της ιστορίας ποτέ δεν ἀνοίξε με την χρήση ενός και μόνο κλειδίου». Η χαρακτηριστική διατύπωση έχει πρόσθετη ἀξία επειδή ἀνήκει στον ἴδιο τον Κ. Θ. Δημαρά². Ὅτι εἰπώθηκε ὁμως δεν ἀναιρεῖ την συμβολή του Κ. Θ. Δημαρά και σε αὐτὸ το πεδίο, οὔτε συνεπὼς την ἀνάγκη για την σχετική διερεύνηση.

Η διερεύνηση ἐπεταί, γιατί πρέπει να προταχθεῖ η ἀκόλουθη παρατήρηση: την στιγμή αὐτή, η ἐλληνική ιστοριογραφία εἶναι σε θέση να μελετήσῃ την κάθε συμβολή του Δημαρά, επειδή ἐκεῖνος κατασκεύασε κατάλληλα —ὅπως μας φαίνονται σήμερα— μεθοδολογικά εργαλεία. Για να προσεγγισθοῦν επομένως οἱ ποιοτικοὶ και ποσοτικοὶ τρόποι με τους οποίους ἔχει συμβάλλει ὁ Κ. Θ. Δημαράς στην ιστορία της νεοελληνικῆς εκπαίδευσης χρειάζεται, πρώτον: να προσδιορισθεῖ η μεγάλη διάρκεια των κανονικοτήτων στην ιστοριογραφία της νεοελληνικῆς εκπαίδευσης, δεύτερον: να ἀπαντηθεῖ το ἐρώτημα, τι χρωστικές δημιουργεῖ το ἔργο του Κ. Θ. Δημαρά στην ιστοριογραφία της νεοελληνικῆς εκ-

1. Κ. Θ. Δημαράς, *Οἱ συμπτώσεις στην ιστορία τῶν γραμμάτων και στην ιστορία τῶν ιδεῶν*, Αθήνα, 1965, σ. 13. Οἱ ἐμφάσεις ἐξυπηρετοῦν την χρήση του παραθέματος στο δικό μου κείμενο· δεν υπάρχουν στο πρωτότυπο.

2. «Ὡς η διψῶσα ἐλαφος...». «Συνέντευξη με τον Κ. Θ. Δημαρά», *Σύγχρονα Θέματα*, 35-36-37 (Δεκέμβριος 1988), σ. 12.

παίδευσης, και τρίτον: να απαντηθούν τα συνακόλουθα ερωτήματα, πόσο και πώς οι χρωστικές αυτές μεταβάλλουν το χρώμα στην ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Παράγεται κατ' αυτόν τον τρόπο μία νέα, ακόλουθη μεγάλη διάρκεια; Μέσα από την διαδικασία αυτή θα έχουμε μελετήσει το μικρό, αν και κατά πόσο έγινε μεγάλο. 'Η το μεγάλο, πόσο μικρό θεωρείτο. Θα έχουμε μελετήσει και το μικρό και το μεγάλο με γνώση της σχετικότητάς τους. Ο Gianni Rodari, επαγγελματίας δάσκαλος και παραμυθάς, έχει δίκιο όταν επικαλείται διηγήσεις όπως η ακόλουθη: «Σ' ένα μικρό κήπο υπάρχει μια μεγάλη βίλα, στη μεγάλη βίλα υπάρχει ένα μικρό δωμάτιο, στο μικρό δωμάτιο υπάρχει ένας μεγάλος κήπος...»³.

Η προσπάθεια να περιοδολογηθεί, να περιγραφεί, να αναλυθεί η ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης είναι σύνθετη. Θα αναφέρω εδώ, λίγες μόνο από τις αιτίες που ορθώνουν τα εμπόδια.

Η πρώτη: οι θεσμικές υποδιαιρέσεις της εκπαίδευσης δεν έχουν μελετηθεί ισόποσα. Άλλη θα έπρεπε επομένως να είναι η περιοδολόγηση για την ιστοριογραφία της ανωτάτης μας εκπαίδευσης, άλλη για τις υπόλοιπες βαθμίδες.

Δεύτερη αιτία: οι θεσμικές αλλαγές στο εκπαιδευτικό μας σύστημα επίσης δεν προκάλεσαν όμοια ιστοριογραφική παραγωγή.

Η τρίτη αιτία, μέσα από ένα παράδειγμα: το χαρακτηριστικό ελληνικό φαινόμενο της παραεκπαίδευσης καλύπτεται από ιστοριογραφική σιωπή. Τι να περιγράψει συνεπώς κανείς;

Τέταρτη αιτία που επιτείνει τις τρεις προηγούμενες: άنيση πληροφόρηση, πάντοτε το ζήτημα των πηγών. Ο Michelet στοχαστικά αλλά και δραματικά, αναλογίζεται: «Πότε υπάρχει έλπιδα να βρω την ιστορία των Βωντουά, την ιστορία των Άλβιγηνών ξστω; Την ημέρα που θά βρω και την ιστορία του Άστρου που είδα να πέφτει χθές τη νύχτα»⁴.

Πέμπτη αιτία: οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Η ιστοριογραφική παραγωγή γύρω από την νεοελληνική εκπαίδευση επηρεάζεται από τα διάφορα ρεύματα της νεοελληνικής ιστοριογραφίας. Οι όποιες τομές όμως δεν είναι ασφαλείς, επειδή οι επικαλύψεις είναι συχνές και μακρές ταυτόχρονα. Νομίζω ότι είναι εύκολο για τον καθέναν να θυμηθεί εκδόσεις των τελευταίων τριάντα χρόνων που διατήρησαν επάξια στην ζωή την γραμμική αντίληψη για την ιστορία, το χρονικό, και άλλες που κατάφεραν να κλείσουν —σε λιγοστές σελίδες μάλιστα— ολόκληρη την ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Σε μικρότερο βαθμό, αλλά έχουμε και την αντίστροφη επικάλυψη: προδρομικές προσπάθειες,

3. Τζιάνι Ροντάρι, *Γραμματική της φαντασίας*, Τεκμήριο, Αθήνα, 1985, σ. 166.

4. Jules Michelet, *Ιστορία της Γαλλικής Έπανάστασης*. Εισαγωγή, Μετάφραση Κλαίρη Μισσοτάκη, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1989, σ. 44-45.

έγκαιρες εντάξεις, ενίοτε μάλιστα κριτικές εντάξεις, στα εκάστοτε νέα ιστοριογραφικά δεδομένα. Ακριβώς τέτοια είναι η περίπτωση του Δημαρά και του έργου του. Επομένως το ακόλουθο παράδειγμα, παρόλο που χρονολογικά εμπεριέχει μεγάλο μέρος από το έργο του Δημαρά, δεν τον αφορά. Το *Χρονικόν τῆς πρώτης πεντηκονταετίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου* του Ιωάννου Πανταζίδου, που εκδόθηκε το 1889, επηρέασε με κάθε τρόπο, σχεδόν κάθε τι που γράφτηκε γύρω από την ιστορία του Πανεπιστημίου Αθηνών, μέχρι περίπου το 1970. Την ίδια ώρα, η ιστοριογραφία στην Ελλάδα είχε διέλθει αρκετές φάσεις και προετοιμαζόταν πλέον να διαμορφώσει τα σύγχρονα χαρακτηριστικά της.

Κοντά στις ειδικές δυσκολίες που ανέφερα, προσθέτω και μία διευκόλυνση — μία σχηματοποίηση: η ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης δείχνει να ακολουθεί την γενικότερη πορεία της νεοελληνικής ιστοριογραφίας. Η ανάλυση της σχηματοποίησης απαιτεί δύο παραπομπές: στο άρθρο «Η ιστοριογραφία του νεότερου ελληνισμού σήμερα» του Γιώργου Δερτιλή και στην συνέντευξη του Αλέξη Δημαρά, τιτλοφορημένη «Ιστοριογραφία της εκπαίδευσης». Τα δύο, άρθρο και συνέντευξη, συνυπάρχουν στον τόμο που αφιέρωσε το περιοδικό *Σύγχρονα Θέματα* τον Δεκέμβριο του 1988 στα «Σύγχρονα Ρεύματα στην Ιστοριογραφία του Νέου Ελληνισμού».

«Η ιστοριογραφία του νεότερου ελληνισμού φαίνεται να εξελίσσεται σε τρεις μεγάλες περιόδους. Η πρώτη φτάνει ως το 1922. Η δεύτερη αρχίζει το '22, ή καλύτερα κατά τη μεταβατική περίοδο 1922-36, και τελειώνει στα 1960. Η τρίτη κυοφορείται κατά τη δεκαετία του 1960 και αρχίζει την επόμενη: γενιά του 1970». Το παράθεμα είναι από το άρθρο του Γιώργου Δερτιλή, ο οποίος αναφέρεται αναλυτικά στα χαρακτηριστικά καθεμιάς από τις περιόδους. Εδώ, αναγκαστικά θα αρκестούμε σε επιγράμματα:

πρώτη περίοδος: θεματολογία που προβάλλει την ιστορική συνέχεια του ελληνισμού και τη Μεγάλη Ιδέα.

δεύτερη περίοδος: το κοινωνικό ζήτημα αντανακλάται στην ιστοριογραφική παραγωγή, παγιώνεται το σχήμα της παραδοσιακής ιστοριογραφίας το οποίο ταυτόχρονα αμφισβητείται από μία νέα ιστοριογραφική προσέγγιση, την μαρξιστική.

τρίτη περίοδος: νέες θεματολογίες, νέες αιτιολογικές ερμηνείες, διεπιστημονισμός, συγκριτικές προσεγγίσεις θεμελιώνουν με καθυστέρηση την νέα ιστοριογραφία στην Ελλάδα.

Στην ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης ταιριάζει η ίδια περιодολόγηση. Είναι εντελώς χαρακτηριστικό ότι πολλά έργα που χρονικά ανήκουν στην δεύτερη περίοδο, εκφράζουν την γενικότερη νοοτροπία «που επικρατούσε τότε στους αρμόδιους κύκλους σχετικά με την ιστορία της εκπαίδευσης, καθώς [...] έχουν συντεθεί σύμφωνα με επίσημες συγγραφικές οδηγίες». Η γνώ-

μη του Αλέξη Δημαρά αφορά τέσσερα συγκεκριμένα βιβλία, όμως η διασταλτική χρήση της δεν αδικεί το μεγαλύτερο μέρος της βιβλιογραφίας κατά την περίοδο αυτήν.

Τέλος, κατά την τρίτη περίοδο, που άλλωστε διαρκεί, η ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης προσαρμόζεται στα δεδομένα και τις απαιτήσεις της νέας ιστοριογραφίας. Κυρίως αναιρείται ο γραμμικός και περιγραφικός χαρακτήρας στην προσέγγιση των εκπαιδευτικών θεμάτων που ερευνώνται. Προάγεται η συνθετική και αναλυτική μέθοδος. Η τελευταία αυτή εξέλιξη:

α) δεν είναι νομοτελειακή

β) έχει τις ρίζες της στο έργο του Κ. Θ. Δημαρά.

Η παρουσία του Δημαρά στα νεοελληνικά γράμματα και το πολυσχιδές έργο του έχουν αποτιμηθεί. Η διαπίστωση δεν είναι ανιστόρητη, γιατί δεν εννοεί ότι η αποτίμηση είναι οριστική. Αφορμές για την αποτίμηση στάθηκαν κυρίως οργανωμένες προσπάθειες που κατέληξαν σε αφιερωματικές εκδόσεις: άλλωστε οι αφιερωματικές εκδόσεις και από μόνες τους στοιχειοθετούν αποτίμηση (π. *Ο Ερασιστής* 1980, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας 1985, Εκδοτικός Οίκος Ερμής 1986)⁵. Δυστυχώς, το 1992 δημιούργησε συνθήκες ώστε να γραφούν κι άλλα σχετικά άρθρα. Όλα επικαιρικά, λίγα μόνο εμβριθή, ακόμη λιγότερα πραγματικά νέα.

Υπάρχουν όμως και οι μερικότερες αποτιμήσεις. Αυτές προκλήθηκαν ποικιλότροπα και εκφράσθηκαν ποικιλόμορφα. Μόνο στίγμα τους μπορώ να δώσω, είναι αδύνατον να καταλογογραφήσω εξαντλητικά: βιβλιοκριτικά σημειώματα για κάποιο βιβλίο του Δημαρά· μεθοδολογικά μέρη βιβλίων· βιβλιοκριτικά σημειώματα για δημοσιευμένες έρευνες που έγιναν πάνω στα ιστοριογραφικά ίχνη του Δημαρά· ομιλίες για την ιστοριογραφία και τις μεθόδους της στην Ελλάδα· ομιλίες για την οργάνωση και αποδιοργάνωση της ιστορικής έρευνας στην Ελλάδα· συγκινημένες μνήμες ομιλητών από την προσωπική γνωριμία τους με τον Κ. Θ. Δημαρά, διατυπωμένες ακόμη και στιγμαία.

Στις μερικότερες αποτιμήσεις πρέπει να προστεθούν και οι άδηλες. Άδηλη είναι η αποτίμηση που κάνει καθένας, μετρώντας την συχνότητα με την οποία παραπέμπουν σε έργα του Κ. Θ. Δημαρά βιβλία και άρθρα, όλα μαζί και καθένα χωριστά.

Είναι αυτονόητο ότι, από τις αποτιμήσεις όλες, μόνο όσες έχουν καταγραφεί μπορούν να δώσουν συμπεράσματα σήμερα και να βοηθήσουν τις νέες αποτιμήσεις.

5. *Νεοελληνικός Διαφοτισμός. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά*, π. *Ο Ερασιστής*, 11/1974, 1980. — *Πενήντα χρόνια νεοελληνικής παιδείας. Η παρουσία του Κ. Θ. Δημαρά στην επιστήμη των νεοελληνικών γραμμάτων*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1985. — Κ. Θ. Δημαράς, *Συνεντεύξεις*, Ερμής, 1986.

Στις οργανωμένες αποτιμήσεις του έργου του Δημαρά, η συμβολή του στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης δεν αμφισβητείται. Εξυπακούεται· δεν τονίζεται. Στις μερικότερες αποτιμήσεις, ο πλήρης έλεγχος είναι δύσκολος. Είναι ενδεικτικό πάντως, ότι όταν το 1986 ο Δημαράς δημοσίευσε την βιογραφία του Κ. Παπαρρηγόπουλου, οι βιβλιοκρισίες δεν μνημόνευσαν ότι βιογραφείται ένας καθηγητής, του γυμνασίου αρχικά και του Πανεπιστημίου για 40 χρόνια. Ο επιστήμονας, ο εθνικός ιστοριογράφος σίασε τον καθηγητή. Καλώς, επειδή είναι ίδια και η προτεραιότητα του Δημαρά. Κακώς, επειδή ο καθηγητής σκιάζεται εντελώς.

Η θέση του Δημαρά στο περίγραμμα που θέσαμε, την ιστοριογραφία της νεοελληνικής εκπαίδευσης, είναι στο κέντρο του. Η θέση του εκεί, δικαιολογείται από το σύνολο του ιστοριογραφικού του έργου.

Η συμβολή του στην μέθοδο με την οποία προσεγγίζονται τα θέματα της εκπαιδευτικής ιστορίας, μνημονεύθηκε. Άλλωστε η ιστορία είναι ενιαία· ενιαία μελετάται από τις διάφορες μεθόδους· ενιαίο χαρακτήρα έχουν και οι μεθοδολογικές προτάσεις του Δημαρά, όχι ειδικό προς την κατεύθυνση της ιστορίας της εκπαίδευσης. Η γενική συμβολή του Κ. Θ. Δημαρά στην μέθοδο, έχει εξαρθεί με διψήφιο αριθμό άρθρων. Όπου τα συναντούμε, μπορούμε να τα διαβάσουμε με την σκέψη προσανατολισμένη και στην ιστορία της εκπαίδευσης.

Θα επιχειρήσω στην συνέχεια να διατρέξω την εργογραφία του Δημαρά, προκειμένου να τονίσω την ποσοτική και ποιοτική συμβολή της στην μελέτη της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Για άνθρωπο πολυγραφότατο, κάτι τέτοιο δεν μπορεί να γίνει χωρίς παραλείψεις. Επίσης, είναι πρακτική ανάγκη, από το σύνολο του έργου, κατ' αρχήν να αναδειχθούν οι κορυφώσεις, οι αιμές του. Αυτή η μεθοδολογική επιλογή διευκολύνει τις συσχετίσεις, την κίνηση του νου εμπρός και πίσω στον χρόνο, διαμέσου της μακράς εργογραφίας 66 ετών (1926 και εξής).

Πρέπει να προταχθούν οι βιογραφικές προσεγγίσεις τεσσάρων προσώπων. Οι δύο είναι δάσκαλοι με την επαγγελματική έννοια του όρου.

Ο Δ. Καταρτζής απασχολεί αυτόνομα τον Δημαρά σε δημοσίευμα του 1940. Έκτοτε, οι φροντίδες του για τον Καταρτζή πυκνώνουν ολοένα. 1947, 1955, 1957, αναλύει ή αναλύει και εκδίδει μαζί έργα του Καταρτζή. Το 1963 και 1964 νέες φροντίδες, που μαζί με τις προηγούμενες καταλήγουν το 1965 σε σχεδίασμα βιογραφίας. Δύο ακόμη κείμενα του Κ. Θ. Δημαρά προλογίζουν το 1970 *Τὰ Εύδρισκόμενα* και το 1974 τα *Δοκίμια* του Καταρτζή.

Ακολουθεί ο Κ. Παπαρρηγόπουλος. Ο εθνικός ιστοριογράφος έχει από νωρίς την θέση του στο έργο του Δημαρά. Η παραπομπή είναι: «'Ο ιστορικός του γένους», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 2-10-1939. Στην *Ιστορία τῆς Νεοελληνι-*

κής Λογοτεχνίας ο Δημαράς εντάσσει εκτενέστερα εγχειριστικά σχόλια για το έργο του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Οι αυξημένες φροντίδες αρχίζουν την δεκαετία του 1960. Το 1970 συνεχίζονται έντονα με δύο διαδοχικούς προλόγους σε κείμενα του Κ. Παπαρρηγόπουλου. Οι πρόλογοι, καθώς αλληλοσυμπληρώνονται, συνθέτουν την πρώτη απόπειρα του Δημαρά να βιογραφήσει τον Παπαρρηγόπουλο. Συμπληρωματικά είναι δύο δημοσιεύματα: του 1974 «Υστερες κρίσεις για τὸν Παπαρρηγόπουλο» και του 1977 «Ἡ ἀνάσχιση τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος». Ἡ αναλυτικὴ καὶ συνθετικὴ βιογραφία του 1986 ἤδη μνημονεύθηκε. Τὴν ἀκολούθησαν δύο ἀρθρα (π. *Τεύχη* του Ε.Λ.Ι.Α., 2, 1989 καὶ π. *Νέα Ἑστία*, τχ. 1546, 1991). Το δεύτερο μάλιστα εἶναι ἐπετειακὸ για τὰ ἐκατὸ χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο του Παπαρρηγόπουλου, δημοσιεύθηκε τὸν Δεκέμβριο του 1991, εἶχε ἀνακοινωθεὶ περίπου ἓνα μῆνα νωρίτερα.

Τρίτος ο Στέφανος Κουμανούδης, καθηγητὴς τῆς Λατινικῆς Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, υφηγητὴς ἤδη ἀπὸ το 1845. Ὁ Δημαράς ἀφιερώνει στον Σ. Α. Κουμανούδη δύο εἰδικὰ δημοσιεύματα: ἓνα ἀρθρο για τὰ «Ἀθησαύριστα καὶ ἀποθησαυρισμένα κείμενα τοῦ Σ. Α. Κουμανούδη» το 1979 καὶ ἓναν πρόλογο τιτλοφορημένο «Λεξικογραφία καὶ Ἰδεολογία» στὴν ἐκδοση του ἔργου του Σ. Κουμανούδη *Συναγωγή νέων λέξεων* το 1980. Ὅμως καὶ ο Κουμανούδης εἶχε τὴν θέση του στὴν *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας* ἀπὸ το 1948. Ἐκτοτε, πτυχές τῆς προσωπικότητάς του καὶ του ἔργου του φωτίζονται ἀπὸ τὸν Δημαρά συνεχῶς ὥστε μπορούμε να πούμε ὅτι για τὸν Κουμανούδη ἔχουμε σχεδίασμα βιογραφίας.

Για τὸν Κοραή οἱ δημοσιεύσεις του Κ. Θ. Δημαρά εἶναι πολὺ περισσότερες ἀπὸ τριάντα. Αρχίζουν ἤδη ἀπὸ το 1933. Ἐδῶ ἄλλο σχόλιο δεν χωράει, παρὰ μόνον ἓνα ἐρώτημα: τι μπορεί να ἔχει γραφεί σχετικὸ με τὸν Κοραή καὶ να μὴν ενδιαφέρει τὸν μελετητὴ τῆς νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσης;

Κοσμάς ο Αἰτωλός, Ἰώσηπος Μοισιόδαξ, Βάμβας, Δούκας, Μουστοζύδης, Θεόκλητος Φαρμακίδης, Κωνσταντάς, Κωνσταντῖνος Σχνιάς, Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, ο Καποδίστριας καὶ το ἐκπαιδευτικὸ του ἔργο: μικρότερες κορυφώσεις στο ἔργο του Κ. Θ. Δημαρά.

Πολλὰ εἶναι τὰ ἀρθρα που ἀφιερώνει ο Δημαράς καὶ σε πρόσωπα που συνδέθηκαν με θέματα τῆς ἐκπαίδευσης κατὰ τὸν 20ῦ αἰῶνα. Στὴν περίπτωσή αὐτή, οἱ μαρτυρίες ἔχουν καὶ προσωπικὸ χαρακτήρα. Μπορούμε να ἐντάξουμε ἐδῶ, κυρίως: βιβλιοκρισίες για ἔργα πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν, ἐνίοτε καὶ τῶν συγγραμμάτων που διδάξαν στο Πανεπιστήμιο (ἐνδεικτικά: Δ. Μπαλάνος, *Πατρολογία*, Π. Μπρατσιώτης, Κ. Ἰμαντος) καὶ ἀρθρα με τιμητικὸ χαρακτήρα για πρόσωπα τῆς ἐκπαίδευσης (ἐνδεικτικά: για τὸν Ἀλ. Δελμούζο, για τὸν Ν. Βέη, για τὸν Μ. Τριανταφυλλίδη, για τὸν Κ. Ἰμαντο, για τὸν Μ. Θ. Ἀσκαρι). Ὅμως ἡ ομιλία δεν πρέπει να καταντῆσει ευρητήριο.

Η συμβολή του Δημαρά είναι και στην μελέτη πολλών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Κορύφωση θα πρέπει να θεωρήσουμε την μελέτη του Πανεπιστημίου Αθηνών. Μία επιφυλλίδα του Δημαρά δημοσιεύεται στην εφ. *Ελεύθερον Βήμα* (26-4-1937), με τον τίτλο «Μεθεόρτια». Αναφέρεται στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και μάλιστα κατά την στιγμή που το εκπαιδευτήριο εορτάζει τα εκατό χρόνια από την ίδρυσή του. Η έμφαση δίνεται στον ιδεολογικό ρόλο του εκπαιδευτηρίου. Του 1937 (π. *Νέα Εστία*, σ. 951-952) είναι και το βιβλιοκριτικό σημείωμα του Κ. Θ. Δημαρά για το βιβλίο του Δ. Σ. Μπαλάνου *Ίστορία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς (1837-1937)*. Για πενήντα χρόνια, μέχρι το 1987, εντοπίζει κανείς στο έργο του Δημαρά διάσπαρτες αναφορές για την συμβολή του Πανεπιστημίου Αθηνών στην διαμόρφωση των ιδεολογημάτων που συνέχουν τον ελληνισμό κατά τον 19ο αιώνα. Ομολογεί όμως και ο ίδιος ο Δημαράς το 1980, στα προλεγόμενά του στην *Συναγωγή νέων λέξεων* του Σ. Κουμανούδη ότι: «είναι ζητήματα πανεπιστημιακά, ἐπὶ τῶν ὁποίων, δυστυχῶς γὰρ τὴν ὥρα εἴμαστε ἀνεπαρκέστατα πληροφορημένοι: ὅσο δὲν ἔχει συνταχθεῖ μία ἐσωτερικὴ ἱστορία τοῦ Πανεπιστημίου, πολλὰ, τεράστια, ποσοστὰ ἀπὸ τὴν ἐρμηνεῖαν τῶν φαινομένων τῆς παιδείας μας, θὰ μᾶς διαφεύγουν»⁶.

Χρειάστηκε νέα επέτειος, τα εκατόν πενήντα χρόνια από την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών, ώστε οι διάσπαρτες αναφορές να γίνουν κορμός μιας μονογραφίας. Ο Δημαράς ήταν ο πλέον έτοιμος να ανταποκριθεί στην εσπευσμένη πρόθεση του Πανεπιστημίου να εορτάσει την επέτειο της ίδρυσής του με ένα βιβλίο για την ιστορία του.

Είναι ενδιαφέρον να δούμε ποιά μορφή εμφανίζει η βιβλιογραφία σχετικά με την ίδρυση του Πανεπιστημίου Αθηνών, μέχρι την έκδοση του έργου του Κ. Θ. Δημαρά.

Οι προσπάθειες για να συγγραφεί μία συνολική ιστορία του Πανεπιστημίου Αθηνών ή και απλώς να αναδειχθούν κάποιες πτυχές της οργάνωσης και της δράσης του ήσαν λίγες. Αριθμητικά, ήσαν περίπου όσες και οι επετειακές εκδηλώσεις για τη συμπλήρωση ενδεικτικού αριθμού ετών από την ίδρυσή του. Αυτές, αλλά και όσες άλλες προσπάθειες μπορεί κανείς να εντοπίσει σχετικά με το Πανεπιστήμιο Αθηνών στην βιβλιογραφία, σπανίως έχουν το χαρακτήρα μιας συνθετικής αντιμετώπισης του ιδρύματος. Στην πλειοψηφία τους, είτε αποτελούν φυλλάδια, άρθρα, βιβλιαράκια ο συγγραφέας των οποίων τοποθετείται σε τρέχοντα εκάστοτε προβλήματα του Πανεπιστημίου, είτε αποτελούν, σε σχέση με την διαχρονία που εξετάζουν, βραχέα χρονικά της ανωτάτης μας εκπαίδευσης στο σύνολό της.

6. Στέφανος Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων, ἐπὶ τῶν λογίων πλασθεισῶν ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*. Προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρά, Ερμής, Αθήνα, 1980, σ. xxx.

Εντελώς άλλος, είναι ο χαρακτήρας του έργου του Δημαρά. Είναι επετειακό κι αυτό, όμως δεν συνεχίζει την παράδοση των χρονικών. Αποτελεί ιστορία της γέννησης του θεσμού, δηλαδή ανάλυση και σύνθεση του φαινομένου που εξετάζει. Ανάλυση, επειδή παρέχει τις πληροφορίες που περιγράφουν την ίδρυση του Πανεπιστημίου. Σύνθεση, επειδή τοποθετεί την θεσμοθέτηση του Πανεπιστημίου μέσα στο σύνολο άλλων φαινομένων, τα οποία επηρεάζονται από την θεσμοθέτηση αυτήν αλλά και την επηρεάζουν. Με αυτόν τον τρόπο, το βιβλίο του Δημαρά, γίνεται η καλή αρχή, η μαχιά, για να μελετηθεί το ανώτατο ίδρυμα ιστορικά και ως προς την εξέλιξή του. Γράφει ο Κ. Θ. Δημαράς: «Όταν μελετούμε θεσμικά φαινόμενα, πού έχουν, δηλαδή, φορέα τόν άνθρωπο, είναι ανάγκη να ανατρέχουμε αφενός στις πηγές τους, και, αφετέρου να εξετάζουμε τις συνέπειές τους». Και αλλού σημειώνει συμπληρωματικά: «Γιατί τὰ περασμένα, όταν συνεξετασθούν με τὴν ἐξέλιξή τους καὶ τὶς συνέπειές τους, παρέχουν ὅ,τι περαιτέρω χρειάζεται για τὴν αἰτιακή τους δικαίωση»⁷.

Σημαντικό βάρος της μελέτης του Δημαρά, αντιστοιχεί στον προσδιορισμό των ιδεολογημάτων που ίδρυσαν το Πανεπιστήμιο και γέμισαν τις αίθουσές του, καθώς επίσης και την απόδοσή τους στα άτομα-φορείς τους. Στον επίλογο του βιβλίου, γίνονται νύξεις για την κατοπινή πορεία που διέγραψαν τα ιδεολογήματα αυτά. Τα «Ίδεολογήματα στὴν ἀφετηρία τοῦ Ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου», τα παραθέτει και τα αναλύει ο Δημαράς και σε μεταγενέστερη ομιλία του⁸. Η παράθεση των ιδεολογημάτων εδώ, είναι πιο ξεκάθαρη, αφού ο λόγος είναι απαλλαγμένος από το να εξυπηρετεί παράλληλους στόχους.

Το συνολικό έργο του Κ. Θ. Δημαρά ενέπνευσε ερευνητική δράση στην κατεύθυνση της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Παράλληλα, η ιστορία των επιστημών αρχίζει να καλύπτει τα δικά της χαμένα χρόνια. Είναι σημαντικό ότι τρέφεται σε μεγάλο βαθμό από την τομή της με την ιστορία της εκπαίδευσης.

Η ερευνητική δράση που έχει αναπτυχθεί δεν μπορεί να υπολογισθεί για δύο λόγους: εξαιτίας του μεγέθους της και επειδή διαρκεί. Θα αναφέρω μία ένδειξη, η οποία όμως έχει πολλές ανάλογες. Η ενασχόληση του Κ. Θ. Δημαρά με την ιστορία του Πανεπιστημίου Αθηνών προκάλεσε: πύκνωση των ενδιαφερόντων γύρω από την θεσμική ιστορία του Πανεπιστημίου, πύκνωση των μελετών γύρω από τους καθηγητές και τους φοιτητές του Πανεπιστημίου, πύ-

7. Τα δύο παραθέματα: Κ. Θ. Δημαράς, *Ἐν Ἀθήναις τῇ 3 Μαΐου 1837. Μελέτη ἱστορικῆ καὶ φιλολογικῆ*, Εκδόσεις Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα, 1987, σ. 16, 17-18.

8. Η ομιλία είναι διπλά δημοσιευμένη: — Κ. Θ. Δημαράς, «Ίδεολογήματα στὴν ἀφετηρία τοῦ Ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου», *Τὰ Ἱστορικά*, 7, 1987 (σ. 3-14). — *Πρακτικά τοῦ Διεθνoῦς Συμποσίου. Πανεπιστήμιο: Ἱδεολογία καὶ Παιδεία. Ἱστορικὴ διάσταση καὶ προοπτικές*. Ἀθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987, Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολαίας, Αθήνα, 1989, τ. Α', σ. 43-54.

κνωση των ερευνών γύρω από τις επιστήμες που θεράπευσε το Πανεπιστήμιο, συνακόλουθη πύκνωση των ερευνών για την ιστορία άλλων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, καρποφόρο ανάπτυξη του ενδιαφέροντος για την συγκριτική μελέτη των ελληνικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων με τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά και ως πιο ειδική κατηγορία, τα βαλκανικά.

Η προσέγγιση του θέματος δεν επέτρεπε την εκδήλωση του συναισθήματος, όμως ολοκληρώθηκε. Μία πρόταση είναι αρκετή προς την κατεύθυνση αυτήν. Μας μιλά ο Μαρσέλ Προύστ: «ξέρω τί λίγο πράγμα είναι ο θάνατος, όταν βλέπω με πόση δύναμη ζει αυτός ο νεκρός και πόσο τόν θαυμάζω, τόν ακούω, γυρεύω να τόν καταλάβω και να τόν υπακούσω, πολύ περισσότερο από πολλούς ζωντανούς»⁹.

9. Ο Μαρσέλ Προύστ, στην Μαρί Νόρντλινγκερ, για τον Ράσκιν. — Μαρσέλ Προύστ, *Λιαβάζοντας (μέρες ανάγνωσης)*, Εστία, Αθήνα, 1985, σ. 13.